

Ігор ГИРИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО ВИНИКНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЛЕГЕНДИ „МОСКВА — ТРЕТІЙ РИМ“: ІСТОРІЯ ПОЯВИ МІФУ ТА ЙОГО ПУБЛІЧНІ ЗАСТОСУВАННЯ

1945 р. в Європі склалася нова політична ситуація. СРСР і альянти (США, Велика Британія, Франція), перемігши нацистську Німеччину, погодилися на приєднання до сфери впливу Советського Союзу всієї Східної, великої частини Центральної та Південно-Східної Європи. В наслідку, під управою Москви опинилася майже вся колишня Австро-Угорщина династії Габсбургів і четверта частина Німецької імперії Гогенцоллернів. Так звана „визвольна місія“ комуністичної партії та „радянського народу“ була нічим іншим, як розширенням кордонів червоної російської імперії від Камчатки та Курил аж по Австрію та Ельбу. Звісно, у такій природі російського імперіалізму проглядався старий принцип трансляції імперської влади від візантійського імператора до московських царів, за яким стояла давня ідеологічна теорія „Москва — Третій Рим“. Ця теорія стала частиною багатовікової політики московських царів і російських імператорів, вона зовсім не була чужою для радянської і післявоєнної дійсності.

Усвідомлення цього було не лише серед союзників, але й серед політичної української еміграції, яку намагалася організувати в зоні окупації США, Великої Британії і Франції Українська Греко-Католицька Церква, яка також розпочинала свій емігрантський період існування. До культурної еміграції потрапили, як відомо, видатні історики: О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький, Ю. Бойко-Блохин, публіцисти й політики В. Гришко, І. Мірчук та ін. На гроші і замовлення Апостольської візитатури УГКЦ вони написали, кожен відповідно до свого фаху, наукові дослідження, у яких розглянули, як і у якій історичній перспективі розвивалася ідеологема „Москва — Третій Рим“ від XIV до XX ст. На жаль, під однією обкладинкою усі розрізнені студії так і не були об'єднані, вони вийшли невеликими брошурками. Але свою справу ці праці у сфері національного суспільно-політичного життя та української думки зробили. Яка ж історія постановки досліджень про теоретичну базу московського державного просування на Захід, завоювання України та інших теренів Європи? Які теми були розглянуті нашими науковцями? І у якому зв'язку вони перебувають з іншими подібними дослідженнями другої половини XX — початку XXI ст.?

Звертаємо увагу на праці, які увійшли до книги „Москва — Третій Рим“, організовані і видані Церковно-археографічною комісією Апостоль-

ського візитатора для українців Західної Європи у Мюнхені-Пазінгу (ЦАК) на початку — в середині 1950-х років. Спонсором видання і його замовником були Українська Греко-Католицька Церква та Апостольський візитатор УГКЦ у Німеччині, архієпископ Іван Бучко.

Попри поважні наукові досяги, на сьогодні діяльність Церковно-археографічної комісії мало досліджена і належним чином не введена у науковий обіг. ЦАК існувала 16 років — від 1944 до 1961 р. Не так вже мало для української наукової інституції новітнього часу. Ініціатором створення ЦАК були видатні українські культурні діячі — митрополит А. Шептицький і історик Олександр Оглоблин. Останні роки нею опікувався Іван Мірчук — головний редактор досліджень теорії „Москва — Третій Рим“. Але зі смертю останнього 1961 р. та від'їзду більшості науковців до Північної Америки робота ЦАК припиняється. На сьогодні існує лише одна поважна розвідка про цю інституцію, яку написав її колишній член — секретар Комісії Василь Ленцик¹. Але має вона не так науковий, як мемуарний характер, хоч і дає досить цінний фактографічний матеріал.

З працею Комісії пов'язані найвидатніші українські історики середини ХХ ст., що вже заслуговує на прискіпливішу увагу до неї. Проте це були не лише історики, але й етнологи, археологи, мистецтвознавці, філософи і літературознавці. Дехто був гуманітарієм широкого профілю і представляв два або кілька фахів, як Ю. Шевельов (мовознавець, критик і літературознавець, історик культури), В. Щербаківський (мистецтвознавець, етнолог та історик мистецтва), П. Курінний (археолог, мистецтвознавець і пам'яткоохоронець). Це історики Олександр Оглоблин, Наталія Василенко-Полонська, Дмитро Дорошенко, Микола Андрусак, Борис Крупницький, Іван Крип'якевич, Домет Оляничин, о. Йосафат Скрутень, Леонід Соневицький, Петро Ісаїв, філософи Іван Мірчук, Василь Гришко, Володимир Янів, літературознавці і мовознавці Ю. Шевельов (Шерех), Пантелеймон Ковалів, Василь Лев, мистецтвознавці Вадим Щербаківський, Володимир Січинський, Іларіон Свенціцький, археологи Петро Курінний, Ярослав Пастернак, етнологи Зенон Кузеля, історик права Лев Окіншевич, секретарював у Комісії історик Церкви Василь Ленцик та ін.

Впадає в око соборність добору вчених. Майже порівну було наддніпрянців і галичан, перші все ж трохи переважали, хоч організаційні потуги і фінансове вливання робили другі. Серед перерахованих до західних українців належали М. Андрусак, І. Крип'якевич, Й. Скрутень, Л. Соневицький, І. Мірчук, І. Свенціцький, П. Ісаїв, В. Янів, П. Ковалів, В. Лев. Були представники політичної еміграції з 1920-х років як зі Східної, так і зі Західної України (В. Щербаківський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Д. Оляничин, В. Гришко, В. Січинський). Більшість найактивніших членів ЦАК становили новітні втікачі від більшовицької тиранії часів Другої світової війни (Ю. Шевельов, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Андрусак, П. Курінний). Відповідно за віровизнанням більшість вчених представляла національне православ'я, меншість — Українську Греко-Католицьку Церкву. Попри це, міжконфесійного розбрату ми не спостерігаємо. Ба більше, спілку греко-католиків і православних

¹ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів-Мюнхен) // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен).— 1997.— Ч. 1—4 (132—135).— С. 121—136.

скріплювали постаті А. Шептицького та О. Оглоблина. Соборницький склад учених, їхнє національно-державне наставлення і слідування традиціям української історіографії ХІХ — початку ХХ ст. дали змогу створити цілісний образ розвою російського імперіалізму через церковно-державну ідеологему ХІV ст. „Москва — Третій Рим“.

За професійними показниками наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років жодна українська наукова інституція чи університет не могли похвалитися такими кадрами істориків, як Церковно-археографічна комісія. Навіть АН УРСР у Києві у той період не мала такого якісного складу вчених, як Церковно-археографічна комісія. В Україні тривала сталінсько-кагановичівська вакханалія нищення старих і нових генерацій істориків, пов'язаних з довоєнними питомо національними традиціями найвнших історичних шкіл: істориків М. Грушевського в Києві, Д. Багалія в Харкові, М. Слабченка в Одесі, історико-правничої школи М. Василенка в Києві та ін. Однією з причин була близькість цієї інституції до Українського вільного університету, який через окупацію російсько-советськими військами Чехо-Словаччини вимушений був перебазуватися з Праги до Мюнхена. Всі автори брошур про ідею „Москви — Третього Риму“ були професорами історико-філософського факультету мюнхенського УВУ.

Не всі вчені, зазначені у протоколах засідання Комісії, залишили межі Советського Союзу. І. Крип'якевич і І. Свенціцький взагалі не виїжджали в еміграцію і, мабуть, були вписані організаторами Комісії як перспективні співробітники, з якими була б співпраця, якби не тоталітарний режим, що поширився з підросійської України на Україну в межах колишньої Речі Посполитої. З другого боку, Комісія творилася в останні місяці німецької окупації Львова і перший склад співробітників був створений О. Оглоблиним ще у Львові. Більшість істориків-львів'ян і колишніх киян тоді опинилася у столиці Західної України. Здебільшого вчені працювали паралельно в різних установах: були членами НТШ та празького Історико-філологічного товариства, довоєнних наукових українських інститутів Берліна і Варшави, університету і богословської академії Львова, Праги та Мюнхена (викладачі УВУ та німецького університету Людвіга-Максиміліана). Дуже різною була і співпраця з Церковно-археографічною комісією. Активними членами було до десятка чоловік. На кожного автора статей про „Москву — Третій Рим“ за останні чверть століття нагромадилося багато історіографічних досліджень, видано низку їхніх творів. Писали для Комісії і брали участь у наукових засіданнях передусім О. Оглоблин², Н. Полонська-Василенко³, І. Мір-

² Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Зред. В. Омельченко.— Нью-Йорк, 1977.— 486 с.; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899—1992: біографічна студія.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1994.— 80 с.; Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження).— К., 1999.— 384 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: діяльність і творча спадщина: з нагоди 100-річчя від дня народження / Під заг. ред. Л. Винара.— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2000.— 317 с.; Олександр Мезько-Оглоблин: дослідження та матеріали: (до століття народження історика) / Ред. Л. Винар.— Нью-Йорк; Острог; Київ; Торонто, 2000.— 190 с.

³ Винар Л. Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство // Український історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1969.— № 1—3.— С. 102—105; Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (з нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності) // Там само.— С. 86—94; Білокінь С. Н. Д. Полонська-Василенко історик, філософ, біограф // Книжник.— 1991.— № 4.— С. 21—25; Верба І.

чук⁴, В. Гришко⁵, Б. Крупницький⁶, Ю. Шевельов. Саме це коло науковців і брало участь у проєкті з видання праць, присвячених різним аспектам розвитку ідеї „Москва — Третій Рим“.

Теоретично всі історики стояли на позиціях державницької історіографії середини ХХ ст., яка на той час відмовилася від екстремного сприйняття демократично-республіканської версії, так званої народницької школи, історіографії України, пов'язаної з іменем Михайла Грушевського. Позитивним моментом було те, що концептуально основні автори брошур про філософське підґрунтя московського імперіалізму були вихідцями з українського середовища ВУАН, яке якраз у 1920-х роках створив голова Історичної секції академік М. Грушевський, фактичний автор концепції окремішнього українського історичного процесу, відмінного від російського національного історичного розвитку.

Характерно, що головним редактором видань про московський імперіалізм був колишній директор Українського наукового інституту в Берліні професор Іван Мірчук, який це місце обійняв після відходу з цієї посади першого директора УНІ в Берліні В'ячеслава Липинського. О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький навчалися в київській школі М. Довнар-Запольського, але ідейно перебували під миродайним впливом загальноісторичної концепції окремішнього українського історичного процесу М. Грушевського. З берлінським УНІ були пов'язані ще три автори збірників про російську імперську ідею: Д. Дорошенко — автор першої історіографічної праці про державницьку історіографію і близький товариш В. Липинського, перший пропагандист творчості засновника українського національного консерватизму. Тут науково працював учень Д. Дорошенка — визначний історик Козацької держави та іс-

Полонської-Василенко (1884—1973).— Ніжин, 2008.— 323 с.; його ж. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко.— К., 1996.— 38 с.— (Проблеми едиційної та камеральної археографії. Вип. 23).

⁴ Кульчицький О. Професор Іван Мірчук — філософ української духовності (До 65-річчя проф. І. Мірчука) // *Визвольний шлях*.— 1956.— № 10.— С. 1165—1171; його ж. Іван Мірчук — дослідник української духовності // *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961)*.— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974.— С. 54—66; Янів В. До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину // *Там само*.— С. 149—194.

⁵ Василь Гришко (З автобіографії) // *Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП-УДРП): Збірник матеріалів і документів*.— Чикаго; Київ, 1997.— С. 194—200; Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції: Короткий біобібліографічний довідник.— Полтава, 1998.— С. 41—42; Герасимова Г. Гришко Василь Іванович // *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник*.— Київ; Львів, 2003.— Вип. 2.— Част. 1.— С. 74—75; Костюк Г. Василь Гришко // *Зустрічі і прощання: Спогади*.— К., 2008.— Кн. 1.— С. 426—429; Маркусь В. Гришко Василь // *Енциклопедія української діаспори / Гол. ред. В. Маркусь, співред. Д. Маркусь*.— Нью-Йорк; Чикаго, 2009.— Кн. 1.— С. 187—188.

⁶ Ясь О. Борис Крупницький — історик-філософ державницької школи // *States. Societies. Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed. I. Duzinkiewicz*.— New York, 2004.— P. 1227—1247; його ж. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // *Молода нація: Альманах*.— 2002.— № 2.— С. 24—39; його ж. Борис Крупницький // *Історіографічні дослідження в Україні*.— К., 2003.— Вип. 12: Визначні постаті української історіографії ХІХ—ХХ ст.— С. 405—458; Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956 // *Український історик*.— 1987.— № 1/4.— С. 115—118; Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894—1956) // *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950)*.— Мюнхен, 1957.— С. І—XXXІ.

торіограф-концептуаліст Б. Крупницький. З УНІ співробітничав один із найвидатніших німецьких істориків, який з прихильністю ставився до ідеї української незалежності,— Ганс Кох. Схилялися до консервативного трактування історії і два, можливо, найвідоміші історики другої половини ХХ ст.— О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко. Хоч вони і перейшли через традицію націонал-демократичної версії української історії, яка панувала у ВУАН у 1920-х роках, на еміграції обидва історики співпрацювали з гетьманським рухом і були консерваторами.

Сама Церковно-археографічна комісія постала як результат співпраці О. Оглоблина з галицьким митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким у 1943—1944 роках у Львові. Перші візити київського професора до А. Шептицького відбулися у грудні 1943 р. Тоді митрополит УГКЦ попросив скласти приблизний список можливих членів Комісії та мету і завдання майбутньої інституції. Олександр Петрович у своїх спогадах писав, що галицького митрополита хвилювала доля великих архівних збірок митрополії, які мали не лише церковне, а передусім загальноісторичне та культурне значення. Він сподівався укласти план археографічних видань цієї Комісії. Основним завданням визначалося дослідження як греко-католицької, так і православної церков в Україні. Ставилося за мету на підставі рукописних і друкованих джерел вивчати причини роз'єднання двох українських церков колись єдиної української Церкви з глибокою вірою у її майбутню єдність.

Позаяк під час окупації німці не дозволяли відкриття наукових установ, львівський митрополит створював Комісію як суто церковну інституцію. 14 березня 1944 р. у митрополита А. Шептицького відбулося установче зібрання Церковно-археографічної комісії. Присутній був і його брат — архимандрит Студитського ордену Климент Шептицький. Співтворцем Комісії був професор О. Оглоблин. Наступ більшовиків на Львів не дозволив Комісії розгорнути свою працю у місті. Однак ідея А. Шептицького продовжувала жити, і вже у Мюнхені — новому центрі української інтелектуальної еліти, ця установа розпочала свою реальну діяльність.

Повоєнна Німеччина, передусім Баварія, була одним із наукових і культурних центрів української політичної еміграції. По закінченні Другої світової війни засновано низку українських освітніх та богословських навчально-наукових закладів. Так, при УАПЦ постали Богословська академія УАПЦ (до 1947 р.— Богословсько-педагогічна академія УАПЦ) у Мюнхені (діяла до 1950 р.) та Богословсько-науковий інститут. При УГКЦ розпочали роботу Українська католицька духовна академія при Апостольській візитатурі для українців-католиків у Німеччині (замок Гіршберг поблизу м. Вальгайм, Баварія), яку 1948 р. переведено до Голландії, та Церковно-археографічна комісія при Апостольській візитатурі (об'єднувала науковців обох визнань). У Мюнхені 1960 р. засноване Українське богословське наукове товариство (1963 р. перенесене до Риму), яке об'єднало науковців та дослідників богословських і допоміжних наук. Товариство мало секції: біблійну і богословсько-філософську, правничу і практично-богословську, історичну та дослідів християнського Сходу. Також у Мюнхені діяли Німецько-українське товариство ім. Й. Гердера (з 1948 р.), зосереджене на розвитку німецько-українських зв'язків, яке 1960 р. об'єдналось із Німецько-українським товариством, та Товариство сприяння українській науці (з 1962 р., об'єднувало УВУ, НТШ та УТГІ), яке

отримувало урядові дотації. Українські науковці співпрацювали з Інститутом вивчення СРСР (діяв у Мюнхені в 1952—1960 рр.)⁷.

Головний ініціатор наукової праці в ЦАК О. Оглоблин був у той час на вершині своїх творчих можливостей. Йому було лише близько 50 років. У 1946—1950 рр. у Мюнхені він виконував обов'язки звичайного професора УВУ, у 1949—1950 рр. був членом Сенату УВУ і продеканом філософського факультету. Читав курси лекцій, присвячених джерелознавству, історіографії, історії України XVII—XVIII ст., козацькому автономізму XVIII ст. Одночасно з 1946 р. Олександр Петрович був професором і членом Сенату Богословської педагогічної академії. 1947 р. його обрано дійсним членом НТШ, а 1948 р. — дійсним членом УВУ. 1946 р. з ініціативи Ліги українських політичних в'язнів засновано Науково-дослідний інститут української мартирології (НДІУМ). Завданням цієї інституції було збирати і досліджувати матеріали з історії національно-визвольної боротьби та втрати українського народу, його державне, громадське, культурне, релігійне і господарське життя. Ставши директором цього інституту, О. Оглоблин розробив програму діяльності цієї наукової інституції⁸, якій, на жаль, не судилося довге життя⁹.

Проте це були аж ніяк не всі науково-громадські обов'язки професора О. Оглоблина. З 1947 р. він очолював відділ генеалогії Українського науково-дослідного інституту родознавства, а також був членом Українського чорноморського інституту. З 1949 р. був обраний заступником голови Українського історично-філологічного товариства, що переїхало з Праги до Мюнхена. Варто додати величезну творчу працю О. Оглоблина майже в усіх серйозних еміграційних виданнях другої половини 1940-х років. Він друкував численні дослідження, джерельні публікації, студії та розвідки в журналах „Рідне слово“, „Арка“, „Рід і знамено“, „Україна“ тощо. У 1948—1949 роках у Німеччині київський історик став редактором історичного відділу „Енциклопедії українознавства“. Біограф О. Оглоблина — Любомир Винар, називає і його посаду в ЦАК — з 1947 р. директор Історично-Археографічного інституту УВАН. Очевидно, діяльність у ЦАК при Апостольському візитаторі О. Оглоблин розглядав у контексті праці в УВАН, паралелізував діяльність обидвох установ. Бо з тих часів починається плідна співпраця професора О. Оглоблина з УВАН, яка тривала і в Америці. На початку 1951 р. О. Оглоблин залишив Німеччину і перебрався з родиною до США.

Не все було гладко у житті О. Оглоблина та інших авторів досліджень про теорію Третього Риму. Як не здасться сьогодні дивним, але його, як і Н. Полонську-Василенко та Б. Круницького, звинувачували в москвофільстві¹⁰, маючи на увазі підсоветську працю та публікації в сталінський

⁷ Шевченко Т. Науковий довідник: Українознавство в наукових центрах німецькомовного простору (Німеччина, Австрія, Швейцарія), 2004—2015.— К., 2016.— С. 27; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні.— Мюнхен, 1985.— Т. 1: Роки 1945—1951.— С. 31.

⁸ Оглоблин О. Інститут української мартирології // Сьогодні й минуле (Мюнхен; Нью-Йорк).— 1948.— Ч. 1.— С. 78—80.

⁹ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899—1992 // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар.— Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.— С. 359—360.

¹⁰ Герасименко П. Чи справді українська наука? Відкритий лист до українських наукових установ // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина).— 1947.— Ч. 73.— 15. X.

період існування України в 1930-х роках. Сьогодні виглядає несподіваним, що людей, які становили кістяк державницької школи за кордоном: О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко, Б. Крупницького (головно перших двох), оголошували ледь чи не агентами Москви, людьми, які провадили антиукраїнську діяльність у СРСР. На їхній захист став згодом відомий історик, учень О. Оглоблина Семен Підгайний, в'язень Соловків, який у тих же таки „Українських вістях“ Івана Багряного відповідав: „Саме той „москвофіл“ був тим, який не одній тисячі студентів Київського університету прищепив велику любов до української минувшини, що саме він категорично обстоював і пропагував у його лекціях, книгах і статтях ідею державної незалежності і суверенності української нації та ідею єдності, неподільності та окремішності українського історичного процесу [...] Чи відомо йому, що саме з рук проф. Оглоблина стаття М. Грушевського „Звичайна схема руської історії е. т. с.“ була настільною книгою студентства [...] нелегально популяризував таких „москвофілів“, як В. Липинський чи Д. Дорошенко [...] Як один з ще недостріляних більшовиками учнів О. Оглоблина, з тих, що саме йому поруч з професорами Й. Гермайзе і М. Зеровим зобов'язані і вдячні за добру науку, не смію мовчати і борюю нашого вчителя“¹¹.

Ситуація у середовищі політичної еміграції була настільки ненормальною, що всі партії боролися одна проти одної. Бандерівці звинувачували у москвофільстві УРДП І. Багряного лише тому, що той пропонував сподіватися на позитиви для української справи колишніх комсомольців. УРДП своєю чергою підозрювало тих науковців, які не потрапили в жорна політичних репресій у 1930-ті роки. ОУН (б) також ставилася з великою підозрою до всіх колишніх підсоветських науковців, бо бачила в їхніх діях і думках советське виховання і вкорінене москвофільство. Найбільших ударів від своїх, які вищукували, хто є „найкращим українцем“, зазнали саме інтелектуали, які не вписувалися у партійні лекала еміграційних партій. Подібні звинувачення падали на Ю. Шевельова (Шереха), ймовірного автора збірника ЦАК про Третій Рим.

Серед шерехи нових культурно-наукових інституцій української еміграції почала діяти і Церковно-археографічна комісія при Апостольській візитатурі. В Баварії О. Оглоблин вийшов на тодішнього апостольського візитатора українців-католиків для Німеччини о. Николая Вояковського з пропозицією продовжити підтримку справи блаженної пам'яті митрополита Андрея. Отець Н. Вояковський радо погодився і видав грамоту від 13 серпня 1946 р. У день Успіння Пресвятої Богородиці відбулося перше засідання Церковно-археографічної комісії. Очевидно, Комісія уявлялась як науковий додаток до мюнхенського УВУ. Першим головою Комісії обрано ректора УВУ, видатного дослідника дерев'яної архітектури професора Вадима Щербаківського.

Комісія мислилась як наукова інституція з дійсними і звичайними членами, яких обирали на загальних зборах. Праця Комісії провадилася шляхом індивідуальних досліджень дійсних членів Комісії. ЦАК розробляла відповідний план досліджень, провадила пленарні засідання і наукові академії та конференції. О. Оглоблин вже на першому засіданні озву-

¹¹ Підгайний С. До Редакції часопису „Українські вісті“ // Українські вісті.— 1947.— Ч. 77.— 29 жовт. (Цит. за: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин...— С. 362.)

чив широкий план наукових робіт. Він планував низку документальних досліджень на підставі наявних документів з історії української Церкви. Завданням такої праці мали стати досліди церковної історіографії та короткий курс історії української Церкви. Олександр Петрович подав 16 найголовніших тем із церковної історії. Серед них були широко закреслені дослідження з історії різних аспектів минулого української Церкви, які виходили на загальноісторичні та політичні проблеми історії України: початки християнства в Україні та церковної організації, доля Церкви після монголо-татарської навали, Берестейська церковна унія, українська греко-католицька та православна церкви у XVII—XVIII ст.; опір української Церкви централізаторській політиці Московської держави в добу Козацької держави; УГКЦ і УПЦ у добу Нової історії; УПЦ у протистоянні зі советською владою та відновленою католицькою Польщею; планування монографія про митрополита Андрея Шептицького; мала вивчатися українська Церква під німецькою окупацією та за межами етнічної території, у тому числі в США і Канаді. Окремо О. Оглоблин планував археографічні видання документів з історії української Церкви та історіографії історико-церковного питання.

Висловлювалося побажання відновити церковно-історичний журнал на кшталт „Записок Чину святого Василя Великого“, ліквідованого більшовиками у Жовкві після встановлення советської окупації. В діяльності Комісії брав участь колишній головний редактор „Записок ЧСВВ“ о. Йосиф Скрутень. Проте цей проєкт не був втілений у життя.

На другому засіданні Комісії 2 жовтня 1946 р. Н. Полонська-Василенко зачитала доповідь про спроби порозуміння між уніатами і православними в часи митрополитування Петра Могили і Йосифа Вельямина Рутського. Ця розвідка була частиною більшої історико-церковної праці Наталії Дмитрівни.

На другому засіданні Комісії І. Мірчук та о. Й. Скрутень доповіли про архівну україніку в державах Західної Європи. Розглядалася схема видань Комісії. О. Оглоблин пропонував видавати науковий річник для авторів статейного матеріалу „Записки Церковно-археографічної комісії при Апостольському візитаторі“. Та для видання монографій і окремих томів джерел — „Збірник Церковно-археографічної комісії при Апостольському візитаторі“. Третя і четверта серії призначалися для видань, очевидно, бюлетеневого характеру: наукових оглядів, науково-популярної літератури та видань підруничкового характеру, а також для ювілейних і меморіальних книжок. Впадає в око велика подібність цих серій видань до обширу періодичних видань Наукового товариства ім. Шевченка у Львові наприкінці XIX — на початку XX ст., які започаткував М. Грушевський. Там також були головний науковий журнал „Записки НТШ“ (щоправда, виходив чотири, а згодом шість разів на рік), „Збірник історично-філософічного відділу НТШ“, де друкувалися монографії. В рамках „Збірників“ виходило перше видання „Історії України-Руси“. Для джерельних матеріалів М. Грушевський мав спеціальне неперіодичне видання — „Жерела з історії України-Руси“. Також виходило інформаційне періодичне видання „Хроніка НТШ“. Популярні видання публікувала „Видавнича спілка“. Можливо, О. Оглоблин дивився на Комісію як на ембріон майбутньої науково-гуманітарної інституції, спорідненої за завданнями з львівським НТШ.

Наукова сесія (Академія) 1 травня 1947 р. була присвячена пам'яті двох ключових фігур української Церкви за всі часи — митрополитам Петрові Могилі та Андрею Шептицькому, спільним моментам їхнього служіння народу. Виступали Й. Скрутень, Н. Полонська-Василенко, В. Щербаківський, О. Оглоблин, І. Мірчук, Я. Пастернак, В. Ленцик, З. Кузеля (не був присутній, але прислав текст доповіді), П. Курінний. Більшість засідань у перші роки відбувалася у приміщенні Апостольської візитатури в Мюнхені.

Наприкінці 1940-х рр. у Церковно-археографічній комісії відбулися зміни, пов'язані з початком виїзду української еміграції із Західної Європи до Північної Америки. Подався у відставку о. Й. Скрутень, 1951 р. його не стало. На його місце був обраний І. Мірчук. 1949 р. поїхав до Америки В. Ленцик і на його місце секретарем обрано докторанта Л. Соневицького. О. Оглоблин продовжував залишатися фактичним містоголовою Комісії. Новим протектором ЦАК 1948 р. став архієпископ кир Іван Бучко, який був присутній на засіданні ЦАК 28 травня 1948 р. Від того часу ЦАК розпочала підготовку монографій на тему „Москва — Третій Рим“, які стали основним досягненням у науковій діяльності Комісії.

Всього готували вісім брошур на відповідну тему. Першою 1951 р. вийшла книжечка О. Оглоблина „Московська теорія III Риму в 16—17 ст.“ Кожну брошуру видавали окремою книжкою, але всі вони становили віртуальний „Збірник ЦАК при Апостольській візитатурі“. Відомий церковний бібліограф Ісидор Патрило подає ці видання кожне окремо¹². Отже, це були не відбитки з окремого видання, а окремі брошури, які мали одну підназву серійного видання.

Кожна із шести опублікованих книжечок мала авторські німецькомовні й англкомовні анотації розлогого обсягу. Німецькомовна анотація стояла попереду англкомовної, бо були сподівання, що німецькомовний читач буде основним, позаяк книжки виходять у Німеччині, то німець і буде першим зарубіжним споживачем цієї продукції.

Про вісім робіт, присвячених темі ідеї „Москва — третій Рим“, пише і В. Ленцик¹³. Він називає книжки Петра Курінного „Модерна форма теорії III Риму“ та Юрія Шереха (Шевельова) „Від Теофана Прокоповича до Радіщева: Риси ідеологічного стилю доби російської літератури XVIII ст. у зв'язку з теорією III Риму“. С. Білокінь пише, що дві останні роботи рекламували на обкладинці книжки Н. Полонської-Василенко, але насправді їх так і не було надруковано¹⁴.

¹² Теорія Третього Риму: Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для українців в Західній Європі.— Мюнхен, 1951—1954.— 55+48+29+64+40+76 с.

Збірник складається з таких розвідок: Оглоблин О. Московська теорія III Риму в 16—17 ст.; Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.; Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії; Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму; Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952); Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму (Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви.— Рим, 1975.— С. 171).

¹³ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія...— С. 131.

¹⁴ Один із нечисленних дослідників історіографії України повоєнного періоду С. Білокінь дивується, що книги ЦАК були не антикомуністичного, а „антидержавного“ (маючи спрямування проти Росії) характеру. Хоч друге вже свідчило про антикомунізм. Перше не лише не заперечує, але впливає з другого. Може, автор мав на увазі не популярно-ідеоло-

У бібліографії праць Ю. Шевельова роботи під такою назвою немає¹⁵. Існує англomовна робота про двох представників державної ідеології Росії початку XVIII ст.: Феофана Прокоповича та Стефана Яворського. Вона з'явилася в тому ж часовому проміжку, що і праці ЦАК¹⁶. Можливо, автор використав у ній ідеї, які збирався розкрити у статті для „Збірника ЦАК при Апостольській візитатурі“. Але тематично стаття для мюнхенського збірника мала бути хронологічно більшою — охоплювати не лише час Петра I, а майже всю добу XVIII ст. від Петра I до Катерини II. Схоже, що Ю. Шевельов уже мав англomовні статті на цю тему і хотів їх тематично трансформувати в україномовну статтю з наголосами на імперську ідеологію Москви.

XII засідання ЦАК відбувалося 9 квітня 1948 р. в залі Українського вільного університету у Мюнхені. Провадив засідання В. Щербаківський. Доповідали професори В. Лев і О. Оглоблин. Теми не стосувалися проблеми Третього Риму. В. Лев доповідав про „Поетичну мову св. Письма“, а О. Оглоблин — про „Архів київських уніатських митрополитів XVIII ст.“

О. Оглоблин доповідав про документи, зібрані у 1840-х роках Київською археографічною комісією і, напевно, через їх політичну небезпечність майже відразу перевезені до Петербурга. Він опрацював листування уніатських митрополитів Володковича, Смогожевського і Ростоцького, вивчаючи документи для написання своєї монографії з історії української фабрики. О. Оглоблин відзначав, що, попри складні стосунки із селянством і часті виступи проти господарської діяльності уніатських митрополитів, колонізацію вищого кліру цієї Церкви, денаціоналізуючого впливу уніатів на Правобережній Україні не було. Натомість асиміляційний вплив РПЦ на Лівобережжі був набагато більшим і призводив до тотального російщення українського населення.

Тема „Москва — Третій Рим“ з'являється в XIV протоколі засідання ЦАК від 12 березня 1949 р. Голова ЦАК професор І. Мірчук відзначив, що ця тема постала результатом тодішньої зовнішньополітичної ситуації — через яскраво виражену імперіалістичну політику Москви, яка намагається Церкву використати у своїх загарбницьких планах. І так тягнеться впродовж усієї історії Московської держави. І. Мірчук сказав про підготовку кількох доповнювальних одна одну тем, які мають показати західному світові ясний образ стремління Москви під сучасну пору. На засіданні були прочитані тези виступу О. Оглоблина, який через хворобу не зміг прибути на засідання. Згодом цей виступ вийшов у серії брошур ЦАК.

гічний, а науковий характер брошур (Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження.— Київ; Дрогобич, 2012.— С. 86—91).

¹⁵ Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії / Упоряд. А. Даниленко і Л. Чабан.— Нью-Йорк, 1998.— 199 с.

¹⁶ Shevelov G. Stefan Yavorsky and the Conflict Ideologies in the Age of Peter I // *The Slavonic and East European* (London).— 1951.— Vol. XXX.— N 74.— P. 40—62 (передруковано 1985 р.; в українському скороченому перекладі вийшло: Шерех Ю. Степан Яворський та ідеологічна боротьба в добу Петра I // *Українські вісті*.— 1952.— Ч. 59.— 20 лип.— С. 2—3; Ч. 60.— 24 лип.— С. 2, 4); також була стаття про Ф. Прокоповича: Shevelov G. On Teofan Prokopovich as Writer and Preacher in His Kiev Period // *Harvard Slavic Studies*.— 1954.— N 2.— P. 211—223 (також передруковано 1985 р.).

В. Щербаківський в обговоренні доповіді наводить низку прикладів нехтування Петром I папи римського, висміювання його, що свідчило про зневажання Москвою дійсної, не зовнішньої віри, її сутнісне, а не атрибутційне значення. Через те і свідоме нищення росіянами церков у пізніші часи.

Можна припустити, якими могли бути наступні випуски серії книжок про московський імперіалізм XIV—XX ст. Так, П. Курінний, продовжуючи тематично виступ В. Щербаківського про руйнування росіянами церков, твердив, що питанням надзвичайної ваги у боротьбі з більшовизмом є дослідження його двадцятирічного панування в Україні у міжвоєнний період. Він говорив про свій дев'ятирічний досвід керівництва музеями Києво-Печерського заповідника. Можливо, він хотів у працях ЦАК надрукувати свою роботу з часів праці в Музеї Переходової доби, де збирав матеріали і свідчення про руйнування пам'яток заповідника, церков Києва, продаж з аукціонів найцінніших пам'яток зі збірок київських музеїв і передусім лаври (коштовних речей її ризниці), про нищення археологічних скарбів, зникнення голови князя Володимира, переданої для дослідження антропологові Герасимову і не повернутої до Києва тощо¹⁷. Звісно, проблема нищення матеріальної пам'яті у XX ст. новітнім окупантом в Україні не мала безпосереднього стосунку до ідеї „Москва — Третій Рим“, проте опосередковано такий зміст можна було б до неї підтягнути.

Архієпископ І. Бучко, схваливши план книжок, закликав якомога швидше розпочати реалізацію задуманого, гарантувавши виплату авторського гонорару.

О. Оглоблин подав перелік авторів і назви книжок. Були озвучені майбутні роботи самого О. Оглоблина, І. Мірчука, В. Гришка. Крім того, прозвучала і тема книжки В. Ленцика „Церковна політика Москви“, яка так і не була видана. Так само були виголошені теми не виданих книжок П. Курінного та Ю. Шереха (Шевельова). Останні дві не були остаточно сформульовані. Було сказано, що „проф. Курінний опрацює тему про переслідування Церкви і безбожницьку пропаганду, яку може насвітлити автентичними документами, які вивіз на еміграцію. Точне спрещування теми подасть проф. Курінний пізніше. Вплив теорії „III Риму“ на літературу на Сході і Заході опрацює проф. Шерех, з яким в тій справі говорив голова Комісії“¹⁸.

* * *

З усіх перелічених тем діяльності ЦАК проблема „Москва — Третій Рим“ мала безперечну актуальність. Вона виводила на тодішню світову політичну проблематику. Не перебувала в полі, так би мовити, чистої історії, як, приміром, питання архівів уніатських митрополитів. Післявоєнний час давав підстави для твердження про тріумф загарбницької політики Росії/СРСР у світі. Половина теренів Східно-Центральної Європи потрапила у сферу впливу комуністичної Москви. Ті території, які ніколи не були під зверхністю Росії до 1917 р., не були у складі імперії Романових, потрапляли після травня 1945 р. під контроль Кремля. Так, не вда-

¹⁷ Гирич І. Київський музей Переходової доби (1942) // Український історик.— 1998.— Ч. 1—4 (136—139).— С. 191—196.

¹⁸ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія...— С. 134.

лося здолати опір Фінляндії та долучити до Варшавського договору Югославію, але Польща поверталася в орбіту володінь Москви. Чобіт російського солдата опинявся на землях, які були під владою монархії Габсбургів та на Балканах: Чехії, Словаччини, Румунії, Угорщини, третині Німеччини, Болгарії. Росія глибоко просувалася на Далекий Схід: Китай, Корея, Індокитай стають сферами її впливів. Здавалося, ідея світового панування „русской национальной идеи“ набуває певної матеріалізації. Українське, незалежне від Москви, життя підпало черговому тотальному нищенню, подібному до нищення „мазепинства“ росіянами у 1914—1916 роках. Брутально ліквідувався некомуністичний Рух Опору (ОУН-УПА), лише на Заході стало можливим існування УАПЦ, забороняється УГКЦ у Львові 1947 р. Людолови СМЕРШу виловлюють старих і нових втікачів з пазурів більшовицького раю. Гинуть у катівнях МГБ-КГБ тисячі представників справжньої української еліти, ті, хто не схилився перед нечуваним тиском російсько-імперської нівеляції та уніфікації,— Василь Вишиваний, І. Феценко-Чопівський, В. Садовський, М. Залізник, Й. Коциловський, Й. Сліпий, М. Антонович, годі всіх перелічити. Поставало світоглядне питання, як так сталося, що Москва досягла таких матеріальних успіхів, які духовні підстави стоять за цим прирощуванням нових земель до червоної російської імперії — СРСР? Де криється могутня сила безперервного тяжіння московської еліти до чергового прилучення тієї чи іншої території? Наші історики за організаційної і фінансової допомоги Греко-Католицької Церкви знайшли цей один із ключових духовних первнів загарбництва російської державної машини. Це функціонування більш ніж півтисячоліття теорії „Москва — Третій Рим“. Символічно, що за два роки після виходу останньої, шостої серії книжок про теорію „Москва — Третій Рим“ розпочинається системна криза комуністичної системи держав під керуванням Росії/СРСР. 1956 р. сталося придушення антикомуністичного виступу угорців проти Й. Сталіна.

Не всі брошури на тему теорії „Москва — Третій Рим“ виглядають як закінчений науковий продукт. Очевидно, перебуваючи майже весь час у Мюнхені, всі автори домовлялися про тематичні межі своїх досліджень. Принаймні навіть поверхове порівняння дає змогу робити висновки, що, попри спільну тему, наші історики уникнули в основних моментах повторів. Кожний з висоти власного професійного зацікавлення дивився на досліджуваний предмет, через що складається враження, що всі шість брошур разом становлять своєрідну колективну монографію з теми російського імперіалізму.

Безперечно, найсоліднішою працею з шереги шести книжок є дослідження О. Оглоблина, який написав його на підставі досить широкого спектра російської історіографічної літератури. Цікаво, що сам Олександр Петрович не вважав цю тему своєю, а чужою, говорячи в автобіографії про те, що кожний історик має улюблену тему свого життя, не любить переключатися на не свою проблематику. Він писав, що йому самому „на щастя, це трапилося лише один раз [...] мені несподівано довелося зайнятися проблемою московського „III Риму“, яка була в 1948—1951 рр. предметом дослідів дорогої для мене Церковно-Археографічної Комісії при Апостольській Візитатурі в Мюнхені“¹⁹. „Праця над генезою теорії III Ри-

¹⁹ Оглоблин О. Студії з історії України...— С. 31.

му та її розвитком у XVI—XVII стол[іттях],— відзначав О. Оглоблин,— справді зацікавила мене, бо дала українському історикові добру нагоду зазирнути критичним оком в ідейну суть старої Московщини й *mutatis mutandis* сучасної Росії. Зрештою, українська історична наука мусіла колись сказати своє слово про речі, які мали й мають неабиякий вплив на історію України²⁰. Київський професор зазначав, що написано ним значно більше, ніж опубліковано. Те, що з'явилося виданням у працях ЦАК, було лише частиною його більших наукових намірів²¹. Він ще робив на цю тему попередні звідомлення на засіданнях НТШ.

О. Оглоблин у своїй брошурі²² відштовхувався від російської історіографії та джерел ідеологеми „Москва — Третій Рим“. Його цікавила історія ідей, думки осіб, які творили ідеологію російського імперіалізму. У першому розділі своєї книги О. Оглоблин підсумовує історіографію питання. Він спиняється на двох ключових книжках: роботі професора Київської духовної академії В. Малініна 1901 р. і німецької дослідниці Г. Шедер 1929 р. Перша цікава фактичним матеріалом, друга — своїми трактуваннями, широкими паралелями в європейській історії. Зокрема, німецький історик знаходить в історії Московської держави XVI—XVII ст. історичні паралелі з II Болгарським царством. О. Оглоблин із сумом визнає, що, попри актуальність проблеми для України, в українській історіографії у середині XX ст. зовсім немає досліджень теорії „Москва — Третій Рим“.

У другому розділі Олександр Петрович розглядає історичне тло праць псковського ченця Філотея. Це послання з'явилося якраз у часи приєднання купецької республіки до Московського царства, втрати незалежності, яка закінчила блискучий розвиток псковської цивілізації. У третьому розділі київський професор розглядає, як і чому ідея Третього Риму стає головною складовою ідеології Московської держави і Церкви. Не відразу на неї звернули увагу, і вона певний час була просто втором російської книжності. Лише в часи царювання Івана Грозного постала потреба обґрунтувати великі завоювання на Сході і Заході територій, заселених немосковським населенням. Друга потреба постала 1598 р., коли була проголошена Московська патріархія. Третім актом було приєднання у середині XVII ст. України за царювання Олексія Михайловича.

Натомість Н. Полонську-Василенко цікавила загальноісторична ситуація виникнення і розвитку імперської ідеї, що підштовхувала російську експансію²³. Її праця має більше історіографічний, а не джерельний характер. Вона спирається на праці російських істориків М. Покровського, Ф. Шляпкіна, В. Соловйова, О. Лаппо-Данилевського, С. Платонова, В. Ключевського. На прикладі історії Росії та її завоювань передусім у XVI—XVIII ст. вона показує, чому теорія „Москва — Третій Рим“ була настільки затребуваною як міжнародною, так і внутрішньою політикою

²⁰ Оглоблин О. Студії з історії України...— С. 31.

²¹ Л. Винар серед рукописів, що залишилися ненадрукованими (59 позицій), не називає рукопису, присвяченого теорії „Москва — Третій Рим“ (Там само.— С. 399—401).

²² Оглоблин О. Московська теорія III Риму в 16—17 ст. // Теорія Третього Риму: Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для українців в Західній Європі за редакцією проф. д-ра І. Мірчука.— Мюнхен, 1951.

²³ Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст. // Там само.

Московського царства. Разом з тим Наталія Дмитрівна показує, наскільки ця теорія трималася лише за зовнішню оболонку візантійської доктрини. По суті, вона не мала нічого спільного з грецьким прототипом. У Візантії не було повного цезаропапізму, церква при всіх імператорських впливах мала свою духовну автономію. Натомість у Московії, починаючи від Олексія Михайловича, церква почала повністю підпорядковуватися цареві. І цей процес завершився повним узалежненням церкви від світської влади за Петра I. Отже, доктрина „Москва — Третій Рим“ мала суто світське звучання та ідеологічно обслуговувала Москву, обґрунтовуючи її „права“ на нові завоювання.

Н. Полонська-Василенко наводить приклади, як ця доктрина допомагала війнам Росії на Заході і Сході у XVIII—XIX ст. Так зване східне питання, взаємини Росії з Османською імперією, приєднання до Росії причорноморських степів Південної України за Катерини II так само мали за обґрунтування відомі тези про право Росії на території колишньої Візантійської імперії. Особливо, коли вже за Миколи I Росія почала просування на Балканський півострів, висунула свої територіальні претензії на Босфор і Дарданелли та на Гріб Господній (Єрусалим). Часи останніх царів династії Романових були періодом особливо яскраво вираженого експансіонізму Росії на всіх фронтах. Коли сили реакції спиралися на ідеї М. Каткова та оберпрокурора Синоду К. Победоносцева, актуальним стає побороення різного роду „іногородців“ — національно-визвольні рухи, які стреміли до свого культурно-державного визволення. Тоді теорією московського месіанізму побивали різних „мазепинців“, „чухонців“, „ляхів“, „кавказців“. Відновлене українське православ'я УАПЦ, інші національні церкви протиставили політизації „русской национальной идеи“. Справжній народний релігійно-церковний рух намагався замінити собою державну російську церкву.

Книжки О. Оглоблина і Н. Полонської-Василенко були першими в серії брошур про теорію „Москва — Третій Рим“. Вони вийшли друком 1951 р. Наступна за чергою була книжечка Бориса Крупницького, яка побачила світ 1952 р.²⁴ За обсягом вона, мабуть, втричі поступається книжкам О. Оглоблина та Н. Полонської-Василенко. Її особливістю є повний брак посилань на літературу. Це радше концептуального характеру стаття, яка подає візію проблеми, а не цитацію інших авторів. Борис Дмитрович намагається подивитися на тему „Москва — Третій Рим“ крізь призму її впливу на формування національних історіографічних схем: російської та української. У їх взаємному порівнянні. І таке порівняння видається дуже слухним і плідним. Автор показує, як російська історіографія підхопила стару московську церковно-книжну теорію XIV—XVI ст., яка обґрунтовувала московську першість та право на приєднання суміжних земель, що у XIX ст. підхопила російська історіографія. Методами науки вона намагалася пояснити домінацію російського монарха на 1/6 земної кулі послідовною зміною столичних центрів російської держави: Київ, Москва, Петербург. Спроби українських істориків від М. Костомарова, В. Антоновича й М. Драгоманова до М. Грушевського повернути цей процес на рейки етнонаціональної історії, зрештою, зазнали

²⁴ Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1952.

краху, хоч О. Пресняков у часи війни за українську державність почав визнавати рацію схеми М. Грушевського.

Четвертою і п'ятою за черговістю були книжки Василя Гришка²⁵ та Ганса Коха²⁶. Вони вийшли у світ 1953 р., в рік смерти Й. Сталіна. Саме книжка В. Гришка найбільше відповідає за змістом темі розкриття сутнісних моментів теорії Третього Риму. Її можна вважати головним або ключовим твором у згаданому шестикнижжі. Вона має ідеологічно-правничий аспект і виходить із церковної проблематики, позаяк саме церковні московські книжники її сформулювали. В кожному окремому випадку автор екстраполює культурно-церковний аспект на політичне його застосування керманічами Московської держави від XIV ст. до наших днів.

Брошура має чітку структуру з восьми розділів і висновків. На початку В. Гришко розглядає послання псковського ченця Філотея і його намагання редукувати поняття ромейського царства на російське, а Русь-Україну підмінити конструкцією Московії-Росії. Він наводить приклади, які свідчать про те, що і сама Москва, і світ до кінця XVII ст. не сприймали її Руссю. Побутували самоназви Московія і Московська держава.

У другому розділі автор звертає увагу на побудову наступного важливого конструкту — теорії спадкоємності московськими великими князями титулу „Всея Руси“ через трансляцію генеалогічного зв'язку між Старою Руссю — Україною і Московією. Україна-Русь через київських князів успадковувала державно-культурну спадщину Візантії і передала естафету Московщині. Отже, Русь — невід'ємна ланка процесу трансляції влади від грецької Візантійської імперії та її імператора до Московського царства і російського царя. Тому для Москви було конче важливим одідичити Русь-Україну як свою попередницю, еманацию Московії в минулому. Таким чином Москва формулювала ідею нової християнської імперії, що прийшла на зміну грецької імперії із центром у Царгороді.

У третій главі книги розповідається про сепаратистські тенденції в Московській православній церкві супроти Вселенського патріархату. (Отже, сьогоднішня сепарація і зневаження Константинопольського патріарха московським предсідником Церкви має вже тривалу історію.) Вони почали складатися після спроби греків поєднатися з Римом під час Флорентійської унії 1439 р. Це здобування своєї автокефальності Московією відбувалося у відчутний неканонічний спосіб, але цьому протегувала вища світська влада Москви. Усамостійнення церкви відбувалося на тлі ще відчутної залежності московських князів від татарських ханів.

У четвертому розділі В. Гришко розвінчує московську легенду про одідичення візантійської спадщини після одруження Івана III з племінницею імператора Софією Палеолог. Це більше легенда пізнішого часу, яку сам Іван III оцінював за життя зовсім інакше, залишаючись фактичним данником Орди до кінця XV ст.

У п'ятому розділі автор наводить цікаву думку про спроби Новгородца посперечатися з Московією за право вважатися так само спадкоємцем

²⁵ Гришко В. Исторично-правне підґрунтя теорії III Риму // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1953.

²⁶ Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952) // Там само.

Третього Риму. У XV—XVI ст. складається православний „московитизм“, який не мав нічого спільного з візантійською церковною традицією. Вінчання Івана III на царство 1498 р. було початком агресії Московії супроти інших руських сусідніх земель. Боротьба з „жидовствуючими“ була нічим іншим, як поборенням екуменічних потягнень новгородської еліти, пошуком компромісу із західним світом.

У шостому розділі В. Гришко розповідає про фантастичну генеалогію московських царів, сконструювання легенди про „шапку Володимира Мономаха“ як того київського князя, через якого було можливим намалювати передачу інстингній влади від візантійських імператорів до московських царів. Мономах, по-перше, був родоначальником Володимирсько-Московської династії князів Рюриковичів; по-друге, був одружений, як і Іван III, з візантійською родичкою грецьких імператорів. Отже, від візантійців він отримав ніби царські атрибути влади, які згодом дісталися через його спадкоємців московським царям.

У сьомому розділі автор розкриває ідеологічну сутність легенди про проповідування св. апостолом Андрієм на Дніпрових пагорбах святої Христової віри. Вона була потрібна правителям і Московській церкві для подальшого сепарування від Царгорода, бо давала можливість виводити претензії російських царів на першість від I Риму.

Насамкінець у восьмому розділі В. Гришко розповідає про ще один міф, що ліг в основу виправдання завойовницького імперіалізму росіян на Сході. „Одкровення“ Методія Патарського розповідало про майбутнє відвоювання Константинополя у турків. Відбудеться воно через „русин рід“. Це було натяком на особливу місію Росії та її право на приєднання Константинополя до Російської імперії. Автор брошури у висновках пише, що теорія „Москва — Третій Рим“ не менше, ніж сусідам, надзвичайно шкодить самим росіянам. І чим далі така шкода буде більшою.

Книжка Г. Коха²⁷ присвячена рецепції теорії „Москва — Третій Рим“ на діяльність Російської православної церкви XX ст. від постановня новітнього патріархату до післявоєнних часів. Видатний українознавець — німець Ганс Кох, сьогодні малознаний широкому загалові. Він, мабуть, є найменше поцінованим з усіх перелічених авторів брошур про Третій Рим, які мали українське походження. Львівський німець був задіяний в українську політику від молодих літ. Вояк УГА у часи Визвольних змагань, брав активну участь у німецько-українській політиці, був на службі в абверу, працював у розвідці. Був консультантом і зв'язковим між колами ОУН і німецькими політичними чинниками. Належав до кола прибічників позиції Альфреда Розенберга, який підтримував ідею надання державности народам, що протистояли російсько-більшовицькій силі на Сході Європи. Брав участь у проголошенні Акту відновлення державности у Львові ОУН (б) 1941 р., але критикував діячів ОУН за поспішність і нерозважливість. У Мюнхені Г. Кох відродив Інститут Східної Європи, очолив кафедру політичної історії в Мюнхенському університеті. Визнаний у Німеччині одним із найкращих знавців не лише українського, але й російського питання. Був консультантом з цього питання у канцлера Конрада Аденауера.

²⁷ Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917—1952).

Перекоаний прихильник ідеї української незалежності, Г. Кох був одним із небагатьох дослідників-європейців, хто не підпав під магнетичний вплив російських історіографічних концепцій, натомість сам брав активну участь у розвінчанні негативних для України імперських російських міфів, у тому числі про Третій Рим. Як видатний історик Церкви, Г. Кох подав до збірника ЦАК статтю, що стосувалася церковного питання і російського імперіалізму в 1920-х—1940-х роках. Живучи в Мюнхені, Г. Кох був добрим знайомим І. Мірчука і, напевно, останнім був залучений до співпраці у збірнику. Його книжка з'явилася друком 1953 р. Вона продемонструвала, як російська Церква вирішувала не так духовні, як конкретні державно-політичні завдання Росії в Європі й зокрема в Україні в середині ХХ ст.

Останньою в серії збірників про теорію „Москва — Третій Рим“ була книжечка Івана Мірчука 1954 р.²⁸ Вона ніби підсумовувала все написане в попередніх роботах інших авторів збірника (звідси деякі неминучі повторення фактів та думок), а, з другого боку, подавала загальний історіософсько-політологічний нарис проблеми поширення імперської ідеї на тлі розвитку Російської держави та її духовно-державної думки. Книжка І. Мірчука радше філософська, ніж історична. Вона більше нагадує брошуру В. Гришка. Проте книжка має конкретно-історичний характер. В. Гришка цікавить ділянку історії ідей. Праця І. Мірчука більш концепційна. Вона показує зародження і функціонування московського імперіалізму на тлі розвитку давньоукраїнської держави — України-Руси. У ній розглядається функціонування московської імперської ідеї від Івана III до останніх імператорів Російської імперії на тлі взаємин християнських Заходу і Сходу Європи. Автор підкреслює, що ця теорія лягла в основу російської національної ідеї, яку висловили філософи ХІХ ст. слов'яно-фільської орієнтації: І. Кириєвський, О. Хомяков, К. Аксаков, Ф. Тютчев, Ф. Достоевський, М. Данилевський. Ідея „Москва — Третій Рим“ стала основою російської національної ідеї, в ній крилася нетерпимість та нетолеранція російської суспільної думки до громадсько-політичних концепцій Заходу, вороже несприйняття католицизму та ідей громадянського суспільства й демократії. На цій доктрині будувалася жорстка політика росіян супроти національно-визвольних рухів і, зокрема, тотального поборення українського суспільно-політичного руху. І. Мірчук показує, як більшовицька ідея III Інтернаціоналу у ХХ ст. впливає з ідеї російського християнського месіанізму та великодержавного чорносотенства.

Дві останні роботи нині видаваного збірника в упорядкуванні Євгена Калужного не мають стосунку до діяльності ЦАК та „колективної монографії“, що складалася із шести розділів, досліджень О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Гришка, Г. Коха та І. Мірчука. Вони постали пізніше, але певними моментами пов'язуються з темою збірника ЦАК. Це брошура Н. Полонської-Василенко 1964 р. „Дві концепції історії України та Росії“²⁹ та студії Ю. Бойка (Блохина) „Теорія III Риму в московській православній церкві після останньої вій-

²⁸ Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму // Теорія Третього Риму...— Мюнхен, 1954.

²⁹ Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України та Росії.— Мюнхен, 1964.

ни³⁰. Студія Н. Полонської-Василенко розповідає про дві національно-історіографічні схеми: російську та українську та місце теорії „Москва — Третій Рим“ у постанні традиційної концепції російської історії. Отже, про ідеологічний вплив церковної доктрини на російських істориків. У книзі Ю. Бойка на матеріалах зустрічей представників Московської церкви з відпоручниками православних церков слов'янської Південної Європи показано традиційну російську політику „Drang nach Westen“, в якій церква РПЦ діє в унісон з російсько-комуністичною державною політикою. Ця студія Ю. Бойка має більше публіцистичне, ніж наукове звучання і перегукується з ґрунтовною концептуальною працею Г. Коха.

* * *

Чим, з історіографічного погляду, цікаві ці праці? На які виклики сьогодення вони дають відповіді?

1. З історіографічного погляду, цікаво, що в усіх роботах збірника ЦАК історики зробили наголос не на обстоювання схеми національної історії, не на боротьбу за спадщину князівської України-Руси з російською історіографією, а на імперській російській національній ідеї, яка рухала завоюваннями Московської держави від XIV до XX ст. Полеміка між українськими та російськими інтелектуалами, так званими „южанами“ і „северянами“, в XIX ст. точилася навколо ідеї права українського народу на свій окремий історичний процес. Таке право давало питання, якому історичному процесові належить найраніший державний період, який російська історіографія визначала як добу Київської Русі. Цю полеміку в сконцентрованій формі висловив М. Грушевський у його знаменитій статті „Звичайна схема „руської“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства“. Історики середини XX ст. вже не потребували щось доказувати собі й іншим у цьому питанні. Вони цю проблему розв'язали ще перед початком української революції 1917—1921 років³¹. Останніми десятиліттями багато і плідно в англійській історіографії на цю тему пише закордонний академік НАНУ, професор Ярослав Пеленський. Щойно з'явилися друком україномовні переклади його статей у видавництві „Наш формат“. Є там і статті, у яких досліджується функціонування теорії „Москва — Третій Рим“, зокрема, і у зв'язку із завоюванням Казанського ханства³².

Центр ваги переносився на ключову ідею, яка, власне, і покликала до життя російську національну схему історіографії — теорію „Москва — Третій Рим“. Українські історики зайняли не захисну, а наступальну позицію, розвінчуючи інтелектуальні першопричини російського імперського духу, через що ці шість книжок із серії ЦАК можна за своїм ідейно-

³⁰ Бойко Ю. Теорія III Риму в московській православній церкві після останньої війни.— Париж, 1957.

³¹ Про парадигмальну боротьбу за цю схему між українськими та російськими істориками та за концепт „давньоруський народ“ див. докладніше: Юсова Н. „Древнерусская народность“: один из первоначальных взглядов на проблему // Российская государственность: история и современность: Сборник статей.— Санкт-Петербург, 2003.— С. 14—22; і ж. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф. П. Шевченка: У 2 т.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 449—468.

³² Пеленський Я. Боротьба за спадщину Київської Русі = The contest for the legacy of Kievan Rus.— К., 2018.— 496 с. Текст паралельно англ. мовою.

інформаційним і науково-популярним значенням цілком поставити в один ряд з названою статтею батька української історіографії М. Грушевського та працею В. Липинського „Україна на переломі“ (1920) або Д. Дорошенка „Огляд української історіографії“ (1923), які провістили появу державницької історіографії. На жаль, для широкого українського загалу вони були малодоступні через боротьбу російсько-советської політичної системи з так званим „українським буржуазним націоналізмом“ і тотальними заборонами на книжкову продукцію еміграції.

2. Для сучасності і теперішніх українців стає зрозумілою така фанатична віра пересічного росіянина в „богообраність“ свого народу, його особливу місію, войовничість і агресивність російського імперіалізму на всіх рівнях і в усіх часах. Стає зрозумілим дух нетерпимости Російської держави до всього, що заперечує особливу місію російського народу у світовій історії. Теорія „Москва — Третій Рим“ через індоктринацію політикуму, засобів масової інформації, церкви стала другим, коли не першим „я“ ідеології російської людини. Вона виправдовувала найбільші злочини російської державної машини в ім'я примарних російських національних інтересів. Саме теорія Третього Риму стоїть в основі ідеї „русского мира“³³ на планеті. Була виправданням стремління до російського панування в усьому світі.

Особливу загрозу завжди і передусім теорія „Москва — Третій Рим“ несла Україні.

3. Теорія „Третього Риму“ сформувала національний менталітет росіянина, який ґрунтується на впевненості у його „кращості“ у порівнянні з будь-яким іншим народом світу, на переконаності пересічного росіянина у своєму праві керувати іншими народами. Росіяни завжди відчували себе господарями в Україні, бо так їх виховувала панівна теорія Російської держави. Для українців ідея Третього Риму — певний лакмусовий папірець. Хто визнає цю теорію за позитив, той визначає свою належність

³³ Про пов'язаність ідеї „Москва — Третій Рим“ з „руським миром“ є численна література. Власне, концепт „русского мира“ є модифікованим варіантом, припасуванням для сучасності концепту Третього Риму. Див.: Галіченко М. Втілення ідеологеми „Москва — Третій Рим“ у концепції „русский мир“ Російської православної церкви // *Scriptorium post-trium*.— 2017.— № 1 (7).— С. 233—258; його ж. Концепція „Руський світ“ як виклик українській державності // *Гуманітарний корпус: [Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]*.— 2014.— Вип. 3.— С. 37—38; його ж. Рецепція ідеологеми „Москва — третій Рим“ у науковій спадщині К. М. Леонтьєва // *Сучасна наука: теорія і практика* (м. Дніпропетровськ, 29—31 серпня 2012 року). Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції: Збірник тез доповідей.— Дніпропетровськ, 2012.— С. 104—106; Козловець М. „Русский мир“ як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст // „Русский мир“ Кирила не для України: Збірник наукових статей.— К., 2014.— С. 124—133; Колодний А. Патріарх Кирило — ідеолог і конструктор нинішнього стану Православ'я України // Там само.— С. 60—63; Красиков А. „Три Рима“ в третьем тысячелетии // *Современная Европа*.— 2007.— № 1.— С. 102—116; Мельник О. „Перший і Третій Рим“ в контексті ідеології „Русского мира“ і верифікації сучасного Ватикану // *Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття: Науковий збірник / За ред. Л. Филипович та П. Яроцького*.— К., 2015.— С. 311—319; Павленко П. „Русский мир“ 2014 року: від „любви“ патріарха Кирила до агресії Путіна // *Українське релігієзнавство*.— 2014.— № 71—72.— С. 177—189; його ж. „Русский мир“ як російсько-православний проект глобалізації пострадянського простору // „Русский мир“ Кирила не для України.— С. 97—105; Саган О. Московська патріархія як офіційний провідник ідеології „русского мира“ // Там само.— С. 89—96.

до російської нації. Безумовно, не варто демонізувати цю проблему, бачити в цій теорії „первородний гріх“ нації сусідів. Напевно, для російської національної ідеї ця теорія мала колосальне позитивне значення, мобілізувавши як інтелігенцію, так і простих росіян на боротьбу за оволодіння новими територіями, за асиміляцію неросійського населення імперії. Зовсім протилежно вона діяла для українців, завдала їм великої шкоди. Українці потребують сьогодні заперечення імперської теорії, відпорности тій теорії, яка несе на наші землі національне пригнічення.

4. Теорія „Москва — Третій Рим“ має дві складові — державну і церковно-релігійну. Вона лежала в основі підпорядкування Московської церкви на виконання державних загарбницьких завдань Московської держави. Це зрощення містично-церковного і меркантильно-світського давало змогу максимально концентрувати сили Росії на здобуття нових і нових „життєвих просторів“. Якраз через церковне питання ми можемо спостерігати сутність імперської загарбницької політики Москви. Г. Кох слушно відзначає, що „великоруська ідея, що виросла в „симфонічному“ співзвуччі із самосвідомою російсько-советською імперією, виявилась між іншим у переважно національно-російській організації суцільної церкви: протилежно до всіх засад советського „федералізму“, які залишають [...] деяку роль офіційній національній мові [...] — нова советська державна церква знає лише одну-єдину церковну мову — російську“. У світській сфері Росія в советський час толерувала примарну федеративність і визнавала інші, крім російської мови, але сутнісне її ставлення до національного питання якраз і проявляє себе у цілковитій відвертості в церковній політиці, де немає місця ні для інших мов, ні для того ж таки федералізму. Релігійна складова теорії підсилювала острах українців перед зрадою ідеї про „єдиний русский народ“. Відхід від цієї парадигми для українця часто означав не просто політичну зраду, а духовно-релігійне святотатство. І цим активно користувались як російська світська, так і релігійна влада, і в минулому, і сьогодні.

5. З імперського духу Російської православної церкви, одержавленої правителями від царів Олексія Михайловича та Петра Олексійовича до Й. Сталіна і В. Путіна, росте і несприйняття ідеї помісности будь-якої іншої православної церкви, передусім української. Утворився своєрідний державний конкордат між державою і церквою в Росії, який пильно стежить, щоб не допустити помісности на теренах РПЦ, бо помісність для Росії означає відмову від ідеї єдиної держави і територіального централізму. Сучасна боротьба Української Православної Церкви та української влади за утворення помісної церкви зустрічає різко несприятливе ставлення як з боку російської влади, так і з боку Російської церкви. В хід ідуть облудні твердження та інсинуації про відокремлення церкви від держави, хоч для Росії такого відокремлення майже ніколи не існувало. Останньою спробою створити другий центр влади були часи патріарха Нікона у другій половині XVII ст. Тому боротьба України за помісність її Церкви є нічим іншим, як рівночасно і війною за політичну і культурну незалежність.

6. Теорія „Москва — Третій Рим“ завжди і позачасово стверджувала невизнання фактичного існування українського народу, його духовности, держави, церкви. Вона стояла і стоїть за російським державним шовінізмом від часів Каткових, Пуришкевичів, Бобринських до часів Сталіних, Брежневих, Путіних. Вона виправдовувала гоніння і переслідування

українського політичного руху, виправдовувала окупацію України під час російсько-українських воєн 1917—1921 рр., штовхала на нищення інтелігенції, питомої церковности, на голодомор селянства у 1921—1922 та 1932—1933 роках як сили, яка завжди протистояла імперській ідеології. Твердження про „один народ“ від Камчатки до Карпат є повторенням через сто років тези про „триєдиний русский народ“ ідеологів імперії Романових.

7. Досвід функціонування теорії „Москва — Третій Рим“ вчить українців протидіяти на ідейному рівні тезам про поширення „руського мира“ за позаросійські етнічні території. Знання є сила, яка дає змогу побороти найбільшу впертість супротивника. Знаючий і впевнений у своїй правді з часом обов'язково переможе. Інакше не може бути.

Історіографічний збірник, упорядником якого є Є. Калюжний, має велике значення як для науковців, так і для широкого загалу читачів, що цікавляться минулим. Проблема, розглянута у статтях класиків національної історичної думки, буде зберігати свій суспільний інтерес ще не одне десятиліття. Тому, гадаємо, він матиме вдячного читача на багато років. Стиль викладу, доступність мови, а разом і глибина та всебічність розкриття фактичного матеріалу для українців теорії „Москва — Третій Рим“ має велике освітнє та виховне значення.

Проблема теорії Третього Риму належить до ключових питань української історіографії і водночас суспільної думки. Вона стоїть поряд з такими проблемами, як належність киеворуської спадщини, існування протоукраїнського населення в часи України-Руси, Переяславської угоди 1654 р., значення діяльності Івана Мазепи та його зірвання з Москвою 1708 р. (так званий шведсько-український союз і Полтавська битва 1709 р.), легенди Люблінської унії 1569 р., війни за незалежність 1917—1921 років, національно-визвольної боротьби 1930-х—1950-х років. Глибоко символічним є те, що видавництво „Смолоскип“ 2003 р. видало інший компендіум з проблем трактування Переяславського союзу між козацькою Україною і Москвою³⁴. Хочеться вірити, що на цьому тематична лінійка хрестоматійних текстів з історії України з'являтиметься і в наступні роки.

Ihor HYRYCH

**ONCE AGAIN ABOUT THE EMERGENCE AND SPREAD
OF THE RUSSIAN IDEOLOGICAL LEGEND „MOSCOW, THIRD ROME“:
A HISTORY OF THE MYTH AND ITS PUBLIC APPLICATIONS**

The author analyses the main thesis of the Russian state ideological myth „Moscow, Third Rome“ and a brief history of the appearance of some special studies by Ukrainian historians in the mid-20th century: O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, B. Krupnytskyi, I. Mirchuk, V. Hryshko, Yu. Boiko (Yu. Blokhyn), H. Kokh. The formation of the legend, which became the basis for the historical foundations of the rise of the Russian Empire, indicates, on the one hand, a deep understanding of the issue and its analysis by these historians, and on the other, the significance of these works for the intellectual history and historiography of Ukraine.

³⁴ Переяславська рада 1654 р.— К., 2003.